

УДК 355.48 (100) «1914/1918»: 82-94 (477.72)

О. О. Коник

Херсонський державний університет

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА У СПОГАДАХ ТРЬОХ УЧАСНИКІВ ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ХЕРСОНЩИНІ

У статті розглянуто спогади трьох людей зі статусом старих більшовиків. Їх причетність до встановлення радянської влади на Херсонщині спричинила фіксацію та збереження цих спогадів у державних архівних установах. Основна увага приділена формуванню особистостей авторів та місцю Першої світової війни в структурі їхніх спогадів. Зроблено висновок про цілеспрямоване ретроспективне формування ними своєї «більшовицької» або принаймні «революційної» ідентичності та її презентацію у своїх спогадах.

Ключові слова: спогади, Перша світова війна, радянська влада, Херсонщина.

В статье рассмотрены воспоминания трех людей со статусом старых большевиков. Их причастность к установлению советской власти на Херсонщине стала причиной фиксации и сохранения этих воспоминаний в государственных архивных учреждениях. Основное внимание уделено формированию личностей авторов и месту Первой мировой войны в структуре их воспоминаний. Сделан вывод о целенаправленном ретроспективном формировании ими своей «большевистской», или, по крайней мере, «революционной» идентичности и ее презентации в своих воспоминаниях.

Ключевые слова: воспоминания, Первая мировая война, советская власть, Херсонщина.

The article deals with the memories of three people with the status of the old Bolsheviks. Their involvement in the establishment of the Soviet power in the Kherson region has led to the capture and preserving those memories in the state archival institutions. The focus is on the formation of the authors' identity and the place of the First World War in the structure of their memories. The author comes to the conclusion about the formation of a meaningful retrospective of their «Bolshevik» or at least «revolutionary» identity and its presentation in their memoirs.

Key words: memories, The First World War, the Soviet government, Kherson region.

Великі ювілеї завжди викликають сплеск інтересу до подій, які їх спричинили. Сторічний ювілей Великої війни 1914-1918 рр. (Першої світової, за більш усталеною у східноєвропейській історіографічній традиції) став причиною зрозумілого посилення інтересу до неї. Перша світова війна й без того користувалася великою увагою українських істориків [6, 7], однак політичні події останнього часу несподіваним чином актуалізували проблеми воєнної історії, поставивши їх у практичну площину. Проблеми стратегічного партнерства, біженства, психології комбатанта та ін. набувають сьогодні далеко не академічного інтересу, а досвід подій 1914-1918 рр. – нової актуальності для пострадянських держав, особливо України.

Це помітно в історіографії усього пострадянського простору – найпомітніші масштабні, ґрунтовні публікації здійснено у вигляді колективних монографій чи збірників праць, енциклопедичних довідників та ін., у яких порушується практично весь спектр вказаних проблем [1, 5, 8]. При цьому фахівці відзначають помітний перехід від висвітлення подієвої історії на макроісторичному рівні до розгляду переважно мікроісторичних сюжетів на локальному рівні [6, с. 7, 11]. З одного боку, така ситуація містить загрозу фрагментарності висвітлення цілого, а з другого, – нові підходи, зокрема й військово-антропологічний, обіцяють бути вельми продуктивними для вивчення історії українських земель воєнного періоду, що опинилися в епіцентрі подій, та людей – безпосередніх учасників цих подій [6, с. 13].

Проблеми співвідношення макро- і мікроісторії значною мірою визначаються джерельною базою для створення відповідних досліджень і наративів. І якщо для «макроісторика» якісь лакуни в джерелах можна й не помітити або ж вважати їх непринциповими у загальному масштабі [2, с. 338], то неповнота «мікроісторичної» джерельної бази змушує застосовувати все нові й нові методи дослідження, у тому числі інтердисциплінарні [3]. Ця обставина вкупі з реалізацією локального підходу до вивчення загальносвітових історичних процесів вимагають розширення й урізноманітнення інформаційних ресурсів історика. Значним резервом у цьому плані є фонди місцевих архівів. Особливо цікаві в розрізі нашої теми ті документи, в яких зафіксовано життя соціуму в режимі екстремального часу та відповідні соціальні, психологічні та ментальні зрушення [6, с. 20].

На рівні еліти суспільства проблема джерел вирішується простіше – мемуари та документи особистого характеру провідних політиків або вищого військового командування хоч якоюсь мірою публікуються [4], однак годі шукати подібних публікацій стосовно вихідців з інших соціальних верств, – селян, міщан чи робітників. Є, втім, винятки – принаймні на рівні рукописів.

У радянські часи, особливо в роки «розвинутого соціалізму», правляча тоді Комуністична партія Радянського Союзу настійливо й невтомно намагалася створити собі привабливий імідж у суспільстві й підвести під нього джерельну базу. Для цього, серед іншого, використовувалися люди, яких називали по-різному: «старі більшовики», «учасники боротьби за встановлення радянської влади» тощо. Неодмінні учасники ідеологічно-виховних заходів, вони часто згадували саме те, що мало показувати партію більшовиків у вигідному світлі. Партійні органи цілеспрямовано стимулювали фіксацію спогадів цих, умовно кажучи, «старих більшовиків» і формування відповідних архівних фондів.

Беремо дефініцію в лапки тому, що ближчий розгляд такого роду документів, які містяться, зокрема, в Державному архіві Херсонської області (ДАХО), не підтверджує того, що це були однозначно більшовики до 1917 р.; але з часом вони «ставали» такими, – якщо не організаційно, то у своїх артикульованих переконаннях. І це є одним із цікавих сюжетів для аналізу ретроспективного формування цими людьми своєї ідентичності.

Те саме можна сказати й стосовно спогадів «старих більшовиків» про Першу світову війну – як у сенсі оформлених текстів, так і функції пам'яті. «Воєнні» сюжети в них є частиною життєвого шляху й цікаві не тільки описами війни «знизу» (хоча це є сьогодні популярним дослідницьким прийомом), але також тим, як у них відбиваються особливості формування характеру автора спогадів у «довоєнний» період, на які саме речі військового побуту, вертикальних і горизонтальних службових стосунків тощо вони звертають увагу.

Розгляд цих проблем є метою й основним завданням цієї розвідки. За джерельну основу її обрано спогади трьох учасників Першої світової війни та боротьби за встановлення радянської влади на Херсонщині: селянина-степовика Сави Ямкового, сина херсонського човняра міщанина Андрія Пантелеймонова та російського селянина з берегів Ладоги Л. Румянцева, імені якого, на жаль, ми так і не знаємо. Його занесло з Петербурзької губернії в Україну на хвилі революційних подій 1917 р.

Спогади мають приблизно однакову структуру: дитинство і юність, початок трудового шляху, участь у Першій світовій війні та у революційних подіях і громадянській війні, міжвоєнний період, період Другої світової війни (в Андрія Пантелеймонова цей період позначений 1966 р. ще просто як «Вітчизняна війна» [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 82, арк. 2]) та повоєнний період, до моменту написання спогадів.

Їх зміст скидається на те, що Володимир Винниченко, свого часу аналізуючи мемуари та щоденники сучасників, характеризував як «автофільм, який готують для публіки», – з головним героєм у гримі й продуманими монологам (цит. за: [4, с. 80]). Утім, розглянуті нами спогади належать людям, що називається, простим, а іноді й прямолінійним (як Ямковий), тому це дуже вдячний матеріал для аналізу як подієвої сторони їх життя, так і внутрішнього світу авторів.

Період військової служби й участі в Першій світовій війні займає у текстах спогадів неоднакове місце. У Пантелеймонова це 5 аркушів із 48 [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 82, арк. 5-9], у Румянцева – 5 із

51 [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 91, арк. 10-14], у Ямкового найбільше – 11 із 44 [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 168, арк. 10-20].

Аналіз змісту цих текстів дає підстави думати, що такі пропорції у викладі воєнних сюжетів не випадкові й самі є певною характеристикою авторів. Ямковий – єдиний із трьох, який відбув війну від першого дня до останнього, з перервами на лікування в госпіталях (три поранення, одне з них – важке, з пошкодженням кісток). За рядками спогадів відчувається енергійна, імовірно, схильна до авантюристичності людина: молотобоець із 16 років, далі коваль у маєтку Фальц-Фейнів, він раз по раз потрапляв у якісь неоднозначні історії, описані ним не без гумору й самокритики, але все ж. То він ще хлопчиком побився з сином управляючого, після чого той три місяці лікувався. Далі, вже хлопцем, на запрошення товариша пішов у панську теплицю, бо там «є гарні дівчата», і вчинив бійку з садівником. Результат – садівник упав з проламанною головою, а автору спогадів довелося тікати з панського маєтку аж до Криму. Якийсь час по тому, вже під час призову в царську армію, він брав участь у бійці на призовному пункті з кадровими солдатами, але тоді «якось минулося». Уже під час війни, після чергового поранення, на «легкій праці» у полкового мідника Абрама Сандлера – чергова сутичка: Абрам ініціатор, він же й отримав удар молотком по ребрах, кілька з яких виявилися після цього зламаними. На докори начальства Ямковий відповів просто: «він мене вдарив раз, і я його – раз». Подальші його пригоди описані також вельми колоритно – ті, що трапилися по дорозі з фронту додому, в період більш ніж своєрідного захоплення влади у рідному селі (у майбутньому – радянської, як виявиться), його героїства у роки громадянської війни та війни «Вітчизняної» могли б, мабуть, стати основою для якогось авантюрного твору [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 168].

Пантелеймонов був, очевидно, людиною з іншим психічним складом, до того ж хворобливою. Він виявився непридатним до служби й отримав відтермінування від призову 1915 р., але з 1916 р., за його словами, «став уже придатним» і був таки призваний, спочатку в запасний полк, а далі й у діючу армію. Він також був у госпіталі, але не через поранення, а через відмороження ніг. Причина – не участь у якихось переходах через гірські перевали, про які згадував Ямковий, а просто через нерозпорядливість начальства, яке при переформуванні частини протримало солдатів 20 годин на сильному морозі у відкритому полі. Чекали на потяг [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 82, 48 арк.].

Найменше місце воєнного сюжету у спогадах старого більшовика Румянцева, очевидно, теж має своє логічне пояснення. «Задурений шовіністичним чадом», за його словами, він пішов до армії підлітком-добровольцем та швидко розчарувався у тій справі й почав усіляко ухилятися від служби. Не обійшлося й тут без лазаретів – але з причини «мокрої екземи», й ця схильність до шкірних захворювань згодом виявилася непоганим приводом для певних полегшень, зокрема, при покараннях (сусіди по камері обурювалися, змушуючи наглядачів переводити його деінде). Усе разом, у тому числі юний вік, призвели до того, що зрештою невдатного вояка відправили у супроводі жандарма додому, де доля вивела його в учасники революційних подій, бо довелося служити молодшим двірником у Петрограді в будинку, де жили Єлізарови, родичі Володимира Леніна [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 91, 59 арк.].

Характери – а може, й певна мета показати себе у належному висвітленні, – простежуються й у викладі авторами спогадів своєї участі у війні та пов'язаних із нею обставин, які змінювали ці характери. В ідеалі ці спогади мали б показати, очевидно, причини «революційності» авторів. А реальні підстави для радикалізації суспільства, а тим паче солдатів діючої армії, як відомо, такі були. Найбільше про власне бойові дії згадує Ямковий.

У конспективному викладі зміст «воєнного сюжету» його спогадів можна звести до такого. На війні «спочатку було страшно», потім звикли, добре, що попервах «русини здавалися пачками». У Карпатах справи пішли гірше. «Зіб'єм з однієї гори – він перескочить на іншу». Лісисті гори, сніг, холодно. Погане озброєння, надія на гвинтівку й багнет. Як кулемет потрапить у роту – радість. Змінився й суперник – дедалі частіше трапляються мадяри, які в полон не йдуть, б'ються до останнього патрона. Важке поранення у січні 1915 р. Евакуація «в Росію» потягом, іконки від доброзичливих дам [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 168, арк. 12].

Далі Одеса, переповнений пораненими й помороженими потяг, почесний караул на вокзалі. Приватний лазарет на 10 ліжок в домі Волохіних – ванна, шикарна господиня у браслетах, поручики

й підпоручики в компанії. Провів там чотири місяці через роздроблену кістку. Не розмовляв ні з ким, не знаходив з офіцерами спільної мови [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 168, арк. 13]. Повернувся на фронт. «Раніше наступали, то кухні часто не знаходили нас. Тепер німець як став гнати, по 40 і більше верст йдемо, не можемо ті кухні наздогнати». Розповідає про події в Сокалі, де по них «мешканці з других поверхів били», про безтолкове командування, котре жене солдатів на штурм укріплень, і супутні втрати: в роті з 200 людей залишилося 16, а його вдруге поранило. Кістку не зачепило, був при польовому госпіталі [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 168, арк. 14-15].

Згадує Ямковий і про солдатські протести: сусіди на правому фланзі, сибіряки, з'їли недоторканий запас, за що їх висікли різками. Результат – уночі дві роти, залишивши гвинтівки, здалися в полон [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 168, арк. 15]. Видно, що тема харчування неабияк хвилювала автора спогадів: під Чернівцями напередодні «їхнього Різдва» у грудні захопили перші окопи, знайшли там речові мішки, а в них консерви, галети, ром, коньяк. Хто дійшов туди живий, їли й пили, аж поки ввечері їх не вибили звідти. «Трупами огородилися до травня», аж поки «вранці не взяли місто» за допомогою «Дикої дивізії» – «якої національності, не знаю, але бачив у них шаблі криві, не шинелі, а якісь ватяні піддъовки й голови обмотані». Знову наступ, знову гори, й біля Чорної гори «мене втретє поранило». Місяць у дивізійному лазареті, й нарешті писар повідомив про наказ імператора: з трьома пораненнями – в тил. Далі – відома історія з Абрамом Сандлером [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 168, арк. 15-16]. Лудили кухні, робили з французьких гранат чорнильніці для офіцерів, мідні каструлі, паяли пудові банки з топленням маслом, що їх завгосп раз на два-три тижні відправляв на Тулу родинам офіцерів, а те масло мали їсти солдати [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 168, арк. 17].

Згадує про міжнаціональні й соціальні відносини між солдатами й офіцерами, як це бачилося «знизу». Так, офіцери з поляків берегли поляків із поповнення, намагаючись залишати їх у тилу. На передовій старший командир – це прапорщик («три місяці у школі покрутять, і на передову, бо прапорщик тільки для війни, він не дворянин»), а то й фельдфебель. «Ми не воювали, а нас продавали й гнали на забій мов стадо баранів». Ямковий підозрює, що таким чином начальство заробляло собі нагороди: підпрапорщик Гавричук за рік отримав чотири медалі, мав погони прапорщика в чемодані, та зрештою його вбив якийсь солдат за мордобій. Фельдфебель Томашевський («теж шкура») був застрелений солдатом прямо за картярською грою в «двадцять одне». Наказ по полку був – «убито на полі бою за віру, царя й отечество» [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 168, арк. 17-18]. Підозріло схожу ситуацію, зазначимо в дужках, зустрічаємо в романі Максима Горького «Жизнь Клима Самгина» (тільки там застрелили офіцера – О.К.).

Такі стосунки між солдатами й офіцерами, за словами Ямкового, призводили до ситуації, коли на передовій командували лише прапорщики: «Так і продовжували, то наступати, то відступати» – це ключова фраза у висвітленні стратегії й тактики з точки зору рядового Ямкового.

Лютий 1917 р., Тимчасовий уряд – «ті ж капіталісти й цукрозаводчики, як Гучков, Мілюков, Родзянко, Керенський та ін.». Та солдати вже не хотіли «війни до переможного кінця». Щоденні міпинги, масове дезертирство, братання на фронті, ротні й полкові комітети. Ямкового обрали ротним депутатом [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 168, арк. 18]. Згадує про візит на фронт Бориса Савінкова, про утворення Центральної Ради: «У Києві утворилась Українська рада, запрошували, обіцяли годувати білим хлібом...» – але був у них «зав. оружьем з м. Тули Маланчев і ветлікар, котрі говорили нам: треба прислуховуватися, що каже Ленін». Офіцери щоночі зникали: «...за одним генералом гналися паровозом до самого кордону, так і не наздогнали»; хату, де ночував командир роти Піонтек, поляк за національністю, підірвали. Залишився на весь полк один прапорщик Глінкін, котрого й обрали командиром. Потім полк перекинули в Румунію: «тут нас застала Жовтнева революція» й відозва Леніна – зброї не кидати. Колоритна оповідь про повернення: «...підійшли до застави, перекладач каже зброю залишити. Глінкін командує: передки геть, по заставі вогонь. Румуни викинули білий прапор, і ми увійшли в Росію і зі зброєю в руках пішли по домах» [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 168, арк. 19-20].

Інакше згадує війну рядовий Пантелеймонов. У центрі його оповіді дикі порядки у запасному полку, – муштра, мордобій, короста. Близну не міняли, прати було ніде. Крадіжки й хабарництво на

всіх рівнях. Двомісячне навчання у Феодосії, і на фронт під Ковель. У неписьменному на загал солдатському середовищі був популярним – читав газети, переповідав зимовими ночами завчені ще у палітурній майстерні історії Дубровського, Рудіна, Овода і т. п. [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 82, арк. 6]. Стихійні дискусії: «...до солдатів доходило, що хоч був і царський режим, але правди не було». Наслідок популярності – у лютому 1917 р. направили в нову частину, «щоб менше балакав». Саме тоді відморозив ноги [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 82, арк. 6]. Лютнева революція застала в околицях м. Овруч. Нема царя, нема благородія, а є «господін» і т. п. Не завершили формування, але були відправлені на фронт, бо німці перейшли у наступ на річці Стоход. Новий полк – Стоходський – на Ковельському напрямку. У ньому був обраний у полковий комітет. Начальство дивилося на комітетчиків вовками, і якби не нова влада – «розправилися б за повною програмою» [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 82, арк. 7-8].

Нестандартним видається погляд автора як члена демобілізаційного комітету на проблему біженства, однак і не вірити йому немає підстав. За його словами, біженці (з оповіді неясно, звідки й якої національної належності), що осіли при обозі другого розряду, роздратовані неможливістю перейти кордон, розібрали уночі зброю зі складу, розграбували продовольчі склади і стали погрожувати комітету. З огляду на нерівність сил, демобілізаційний комітет на трьох підводах уночі втік на станцію Маневичі, при цьому відстрілюючись від біженців із кулемета. При спробі покинути прифронтову смугу біженці напали вже на весь ешелон, попередньо розібравши колію. Комітетчики ледве дісталися до станції Коростень, де було визнано, що їхати у Москву недоцільно, і там усіх відпустили додому [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 82, арк. 8-9].

І знову інше бачення війни, у викладі Румянцева. Як уже було сказано, у шовіністичному чаду та під впливом старших товаришів дитинства він разом із ними вирішив записатися добровольцем і відправитися на фронт [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 91, арк. 9]. «Потрапивши в умови військової муштри й свавілля кадрового офіцерського складу, побачивши на свої власні очі, як сікли різками солдатів на плацу перед усім батальйоном, ми зрозуміли, що зробили велику помилку». Просвітив їх якийсь матрос Балтійського флоту на гауптвахті, куди Румянцев з товаришем потрапили за самовільне залишення частини. Матрос ознайомив хлопців «із низкою революційних пісень». Ця наука в подальшому матиме суттєвий вплив на «військову кар'єру» підлітків [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 91, арк. 10].

Згадує про інцидент у роті, що стався за тиждень до відправки на фронт: червине м'ясо у рисовій каші, бачки летять у чергового офіцера і т. п. (ще один відомий з фільму Ейзенштейна сюжет, – О. К.). У момент відправки хтось викинув фельдфебеля з третього поверху казарми на плац, що привело до дводенної затримки, але винуватця так і не знайшли. Зрештою, Румянцева відправили на південний фронт до Галичини. Частина формувалася в містечку Заліщики. У довірливій обстановці хлопці співали солдатам пісень на зразок «Как Варшаву мы сдавали / Битва славная была, / Горы кровью обливались, / От снаряд тряслась земля» [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 91, арк. 11-12]. Виходило драматично. Румянцев у спогадах залишає коментар, що більше нагадує підліткові рефлексії: «Далі у цій пісні говорилося, що солдати гинули, проливаючи кров, а офіцери бенкетували з сестрами-жалібницями та іншими дамами». У цілому ж кажучи, «співаючі підлітки» таким чином заробляли авторитет у армійському середовищі [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 91, арк. 12]. Далі – «Брусилівський прорив»: «...з населених пунктів пам'ятаю Товсто-баба, Комароха, а з річок Гнила й Золота Липа». На фронті довго не пробув через згадану вже екзему, – відправили назад у Заліщики в тиловий госпіталь. Невдовзі за «революційні» пісні, антивоєнні розмови, а головним чином за чергову спробу втечі, був ув'язнений у Кам'янці-Подільському. Зрештою, на початку лютого 1917 р. Румянцев був етапований додому, в Нову Ладогу [9, ф. Р-3264, оп. 1, спр. 91, арк. 13-15], і його участь у Першій світовій війні добігла кінця. Втім, у чому вона, власне, полягала, крім пісень і лікування екземи, зі спогадів неясно.

Якщо врахувати пропущені тут наразі описи більшої частини довоєнного минулого авторів (важка праця починаючи з підліткового віку, всілякі злигодні й навіть жебракування, як у Румянцева, тощо), – маємо у підсумку доволі типову картину поведінкових інваріантів «старих більшовиків», «революціонерів», «учасників Громадянської війни». Народження у бідній родині,

важке дитинство, участь у війні та протести проти становища, яке там склалося, стихійний чи усвідомлений протест соціального і політичного характеру, стандартні ситуації – червиве м'ясо, викинуті з вікна «шкури»-фельдфебелі тощо – усе це дуже схоже на життєписи, притаманні для міфів. «Велика війна» в них виступає як передумова конструювання образу революціонера та є безпосереднім щаблем до подальшої політичної діяльності авторів спогадів, складовою якої можна вважати й написання самих спогадів. Вони дають основу для вивчення реальних явищ – якщо не наведених там фактів життя, які ще підлягають верифікації, то, щонайменше, тексту, реально існуючого й такого, що презентує свого автора у вигідній йому іпостасі, але піддається історичній деконструкції та інтерпретації. А це, своєю чергою, може наблизити нас до розуміння розвитку історичної реальності та людини в ній, що вже немало.

Література

1. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України ; упоряд. О. Реєнт ; [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : КЛІО, 2013. – 783 с. : іл., табл.
2. Данилевский И. А был ли казус? Некоторые размышления об одной перебранке, которой, вероятно, никогда не было... / И. Данилевский // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории – 2003. Вып. 5 / Под ред. М. А. Бойцова и И. Н. Данилевского. – М. : ОГИ. 2003. С. 337-363.
3. Журавлев В. В. Союз Клио и Психеи: в поисках «одушевленной» истории / В. В. Журавлев // Историк и Художник : Сборник воспоминаний и статей памяти профессора Сергея Сергеевича Секиринского / Отв. ред. Ю. А. Петров. – М. : Институт российской истории, 2013. – С. 73-83.
4. Папакін Г. В. Перша світова війна в рефлексії П. Скоропадського (за матеріалами приватного листування) / Г. В. Папакін // Укр. іст. журн. – 2013. – № 3. – С. 80-97.
5. Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни) : тези доп. Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю (Київ-Черкаси, 25-26 верес. 2014 р.) / НАН України, Ін-т історії України [та ін.] ; [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – К. : Ін-т історії України, 2014. – 150 с.
6. Реєнт О. П. Велика війна 1914-1918 рр. в сучасній українській історіографії / О. П. Реєнт, Б. М. Янишин // Укр. іст. журн. – 2014. - № 3. – С. 4-21.
7. Реєнт Ол. Перша світова війна і Україна : [монографія] / О. Реєнт, О. Сердюк ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : Генеза, 2004. – 473 с. : іл., табл.
8. Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия: В 3 тт. / отв. редактор А. К. Сорокин. – М. : Политическая энциклопедия, 2014. – Т. 1: А-Й. – 823 с. : ил.
9. Державний архів Херсонської області (ДАХО).